

Derleyenler
HAKAN T. KARATEKE
H. ERDEM ÇIPA - HELGA ANETSHOFER
**Osmanlı Toplumunda Ötekileştirme,
Düşmanlık ve Nefret**
(16.-18. Yüzyıllar)

Disliking Others.

Loathing, Hostility, and Distrust in Premodern Ottoman Lands

İletişim Yayınları 3197 • Tarih Dizisi 163

ISBN-13: 978-975-05-3360-0

© 2022 İletişim Yayıncılık A.Ş. / 1. BASIM

1. Baskı 2022, İstanbul

EDİTÖR Merve Öztürk

KAPAK Suat Aysu

KAPAK GÖRSELİ Gökhan Pahlı

UYGULAMA Hüsnü Abbas

DÜZELTİ Berkay Üzüm

BASKI Ayhan Matbaası · SERTİFİKA NO. 44871

Mahmutbey Mahallesi, 2622. Sokak, No: 6/31 Bağcılar 34218 İstanbul

Tel: 212.445 32 38 • Faks: 212.445 05 63

CILT Güven Mücellit · SERTİFİKA NO. 45003

Mahmutbey Mahallesi, Devekaldırımı Caddesi, Gelincik Sokak,

Güven İş Merkezi, No: 6, Bağcılar, İstanbul, Tel: 212.445 00 04

İletişim Yayınları · SERTİFİKA NO. 40387

Cumhuriyet Caddesi, No. 36, Daire 3, Seyhan Apartmanı,

Harbiye Mahallesi, Elmadağ, Şişli 34367 İstanbul

Tel: 212.516 22 60-61-62 • Faks: 212.516 12 58

e-mail: iletisim@iletisim.com.tr • web: www.iletisim.com.tr

Derleyenler
HAKAN T. KARATEKE
H. ERDEM ÇIPA - HELGA ANETSHOFER

**Osmanlı
Toplumunda
Ötekileştirme,
Düşmanlık
ve Nefret
(16.-18. Yüzyıllar)**

*Disliking Others
Loathing, Hostility, and Distrust
in Premodern Ottoman Lands*

İÇİNDEKİLER

TEŞEKKÜR.....	7
GİRİŞ.....	9
1 HİRİSTİYAN KÖKENLİ OSMANLILAR HAKKINDA DEĞİŞEN ALGILAR: OSMANLI TARİHYAZIMINDA KUL KARŞITI HİSSİYAT H. ERDEM ÇİPA	17
2 1500-1730 YILLARI ARASINDA MISIR VE İSTANBUL'DA ÇERKES MEMLÜKLER JANE HATHAWAY	39
3 RİSALE-İ TEBERDARİYYE'NİN KARANLIĞINI RAFİÜ'L-GUBUŞ İLE AYDINLATMAK: SİYAH AFRIKALILARA DAİR ÜÇ ERKEN MODERN OSMANLI METNİNE KARŞILAŞTIRMALI BİR BAKIŞ BAKİ TEZCAN.....	63
4 OSMANLILARIN GÖZÜNDEN YAHUDİ, ORTODOKS HİRİSTİYAN VE AVRUPALI (1550-1700) BİLHA MOOR.....	99
5 MÜHTEDELERİN YAHUDİ KARŞITLIĞI ÜZERİNE HAKAN T. KARATEKE.....	139

6	EVLİYA ÇELEBİ'NİN YAHUDİ ALGISİ HAKAN T. KARATEKE.....	167
7	ŞÜPHELİ TEBAA VE HUZURSUZ KOMŞULAR: BOSNALI FRANŞİSKENLERİN OSMANLI DEVLETİ, "TÜRKLER" VE EFLAKLARA KARŞI TUTUMLARI VJERAN KURSAR.....	193
8	"MEMLEKETİMİZİN GÜZEL VE KADİM ÂDETLERİNİ BOZANLAR": 16.-17. YÜZYILLARDA TUNA PRENSLİKLERİNDE YUNAN DÜŞMANLIĞI KONRAD PETROVSZKY.....	235
9	ERKEN MODERN DÖNEM OSMANLI SÖYLEMİNDE "ÇİNGENE" NİN FARKLI YÜZLERİ FAIKA ÇELİK.....	265
10	KURGUDA KÂFİRLERİN CİNSİYETİ: SABİT'İN <i>HİKÂYE-i HACE FESAD</i>'INA DAİR BİR OKUMA İPEK HÜNER CORA.....	297
11	"DERTLERİN EN BÜYÜĞÜ": 16. YÜZYIL <i>FİRASETNAME</i>'LERİNDE KADINLIK ANLATISI EMİN LELİĆ.....	319
12	17. YÜZYIL BAŞLARINDA OSMANLI HİCVİNDE ÖTEKİNİ TAYİN, TARİF VE TAHKİR MICHAEL D. SHERIDAN.....	351
13	"ÇORUMLU MUSUN?": TAŞRA HALKINA YÖNELİK AŞAĞILAYICI TUTUMLARI YANSITAN BİR DEYİM HELGA ANETSHOFER.....	379
YAZARLAR.....		393

TEŞEKKÜR

Bu kitaptaki makalelerin çoğu, ilk defa 22-23 Ekim 2015'te Chicago Üniversitesi'nde düzenlenen "Xenophobia and Alterophobia in Pre-Modern Ottoman Lands (Modern Öncesi Osmanlı Topraklarında Yabancı Düşmanlığı ve Öteki Korkusu, 15.-18. Yüzyıllar)" başlıklı sempozyumda sunulan bildirilerin gözden geçirilip genişletilmiş halleridir. Sempozyumun düzenlenmesi ve elinizdeki kitabın yayımlanması sırasında Chicago ve Michigan üniversitelerinden çok sayıda akademik birim ve meslektaştan yardım gördük. Sağladıkları mali destek için Chicago Üniversitesi'nde Franke Institute for the Humanities; Center for Middle Eastern Studies; Center for Jewish Studies; Division of the Humanities; Humanities Visiting Committee; Center for the Study of Gender and Sexuality ve o dönem Center for International Studies tarafından yönetilen Norman Wait Harris Memorial Fund'a şükranlarımızı sunarız. Center for Middle Eastern Studies'den Thomas Maguire ve Brittany Ciboski sempozyum öncesinde ve sonrasında yoğun elektronik posta trafiğini idare ettiler ve lojistik ayarlamaları hallettiler. Sempozyum sırasında ise, o tarihte Chicago Üniversitesi'nin Yakınoğu Dilleri ve Medeniyetleri Bölümü'nde doktora yapan İpek Hüner-Cora ve Tunç Şen toplantının pürüzsüzce akışını temin ettiler.

Kitabın özgün İngilizce baskısı için destek gördüğümüz birimlere de ayrıca müteşekkirimiz. Michigan Üniversitesi'nde College of Literature, Science, and the Arts, the Office of Research, Tarih ve Ortadoğu Araştırmaları bölümleri metnin tashihi ve kitabın dizininin oluşturulması için gereken maddi katkıyı sağladılar. İngilizce baskıyı 2018'de yayımlayan Academic Studies Press'in genel editörü Alessandra Anzani'ye ve kitabın basıma hazır hale getirilmesi sürecini özenle denetleyen prodüksiyon editörü Kira Nemirovsky'ye teşekkür ederiz.

Kitabın Türkçe yayını, birinci bölümü çeviren Zeynep Nevin Yelçe ve kitabın geri kalanının ilk çevirisini yapan Alptuğ Güney'in katkıları sayesinde mümkün oldu. Derleyenler bu çevirilerin üzerinden geçip metni bugünkü haline getirdiler. Ayrıca Michael Sheridan'ın makalesinin çevirisini Aslıhan Aksoy-Sheridan elden geçirdi. İletişim Yayınları'ndan Kerem Ünüvar'a, ilk yazışmamızdan beri gösterdiği olumlu ve sabırlı yaklaşım için ve kitabı yayına hazırlayan Merve Öztürk'e yetkin müdahaleleri için müteşekkirimiz.

GİRİŞ

Milliyetçi ideolojilerin 19. yüzyılda hızla yükselişinden sonra saf bir ulus fikri etrafında toplananların, yabancılara ve “öteki” olarak gördükleri “alt” kültürlerin mensuplarına karşı bazen nefrete kadar varan bir antipati besledikleri iyi bilinir. Daha az bilinen konu ise, kimi toplumsal grupların nefretle dışlanması veya “yüksek” kültürün bir parçası olarak kabul edilmemesinin 19. yüzyıldan önceki toplumlarda da yaygın olduğudur. Hatta öteki olarak görülen kişi veya gruplara karşı beslenen antipatinin tarih boyunca tüm toplumlarda var olduğunu söylemek yanlış olmaz. Elinizdeki kitap, 19. yüzyıl öncesi (modernite öncesi) dönemde Osmanlı toplumunda yabancı gibi algılananlara veya dışlanan cemaatlere yönelik hoşnutsuzlukları incelemeyi amaçlıyor.

Osmanlı toplumu üzerine yapılan bazı çalışmalar ve günümüzde Osmanlı sistemini sorgulamadan yücelten siyasi bir söylem, Osmanlı idaresi altında yaşayan tebaanın *Pax Ottomana* (Osmanlı Barışı) diye adlandırılan bir düzende mükemmel bir uyum ve huzur içinde yaşadıklarını varsayar. Bazen eleştirilmeden kabul gören bu görüş, 16. ve 17. yüzyılların ekonomik ve toplumsal istikrarının, Osmanlı topraklarında gerek ticaret, sanat ve zanaatların gelişmesi, gerekse uzlaşma ve ba-

rış içinde bir arada yaşama açısından nispeten güvenli bir ortam oluşturduğunu ileri sürer. Bu istikrarın özellikle de kimi cemaatler için dünyanın diğer bölgelerinden daha iyi yaşama koşulları sunduğu farz edilir (örneğin Yahudiler için). Böyle bir varsayımın belli bakış açılarından geçerliliği olabilir. Ancak Osmanlı topraklarında sağlanan görece istikrar, Osmanlı tebaası içindeki farklı cemaatler arasında var olan kökleşmiş veya toplumsal çalkalanmalara göre şiddeti artan ya da azalan antipatilerin olmadığı anlamına da gelmez. Bazı önyargıların kökleri Ortaçağ ve hatta daha öncesine kadar uzanırken, bazıları güncel toplumsal ve siyasi gerilimlerden besleniyordu. Dinî inançlar ve cemaat bilinci, karşılıklı antipatilerin oluşmasında şüphesiz önemli bir faktördü, ancak, ekonomik çıkar çatışmalarının oynadığı rolü de küçümsememek gerekiyor. Dolayısıyla tarihsel kaynakları dikkatli okursak, 19. yüzyıl öncesinde de Osmanlı dünyasının toplumsal ve kültürel gerçekliklerinin *Pax Ottomanica* popüler mevhumunun basitleştirip varsaydığından çok daha karmaşık olduğunu görürüz. Bu terim, gerçekte pekâlâ tarihçiler için kendi sınırları içinde makul bir biçimde açıklanabilen ve değerlendirilebilen bir olgu olabilir. Fakat özellikle muhafazakâr kitleler tarafından tahayyül edildiği ya da popülist siyasetçiler ve neo-Osmanlıcı demagoglar tarafından çığırkanlığı yapıldığı şekliyle bir efsaneden başka bir şey değildir.

Bu efsanenin bilimsel eleştirel bir değerlendirmesi, elinizdeki kitaptaki makalelerin çoğunun ilk kez sunulduğu bir sempozyumun konusunu oluşturmuştu. Ekim 2015'te Chicago Üniversitesi'nde düzenlenen bu sempozyum, modernite öncesi Osmanlı toplumunda birbiriyle bağlantılı iki konuyu incelemeyi amaçlamıştı: Zenofobi (yabancı düşmanlığı) ve alterofobi ("ötekine", yani aynı toplumdaki gruplara karşı duyulan antipati). Bu terimleri dışlananlara ve yabancılara karşı duyulan "mantıksız veya temelsiz" korku olarak tanımlayan araştırmacılar, bir yandan da Osmanlı toplumunun, dinî ve toplumsal olarak kimi zaman gayet katıca tabakalaşmış yapısıyla bu çeşit antipati ve düşmanlıkları farklı şekillerde barındır-

dığını vurgular. Çeşitli cemaatler arasındaki hoşnutsuzlukların sistematik bir analizine ise henüz teşebbüs edilmemiştir. Osmanlı bağlamında cemaatler arası antipatiden kaynaklanan tartışmaları ele alan çoğu çalışma, 19. yüzyıla odaklanarak, yükselen milliyetçiliklerden kaynaklanan düşmanlıkları ve milliyetçi ideallerin vurguladığı dinî kimlikleri araştırmıştır. Bu bulgular her ne kadar mevcut proje için değerli olsa da, 19. yüzyıl öncesinde Osmanlı toplumundaki toplumsal antipatileri anlamak açısından sınırlı açılım sağlar.

Tabii ki, antipatinin çok değişik biçimleri ve şiddet dereceleri var. Yelpazenin bir ucunda sistematik devlet zulmü, tecir ve şiddetin, diğer ucunda ise günlük hayattaki aşağılamaların ya da mesela ticaret ilişkilerinde görülen güvensizliğin yer aldığını düşünebiliriz. Elinizdeki çalışma Osmanlı toplumunu oluşturan cemaatler arasındaki karşılıklı antipatilerin ne gibi şekiller alabileceğini anlamayı ve bu duyguları 19. yüzyıl öncesinde Osmanlı toplumu özelinde konumlandırmaya yönelik tarihsel bir yaklaşım geliştirmeyi amaçlıyor.

Burada antipati veya güvensizliğin Osmanlı toplumunun başat tanımlayıcı özelliği olduğunu iddia etmiyoruz tabii ki! Tarihteki hiçbir toplum için doğru bir iddia olmaz bu. Aksine, çok etnisiteli ve çok dinli bir imparatorluğun kozmopolit doğasının, farklı cemaatlerin bir arada çatışmadan yaşamasına ve çeşitli biçimlerde dostane ilişkiler kurmasına müsait bir zemin teşkil ettiğinin farkındayız. Osmanlı toplumu bir imparatorluk niteliğiyle, sadece resmî olarak tanınan dinî, etnik ve dilsel grupların varlığına değil, aynı zamanda bazen birbiriyle farklı alanlarda rekabet eden cemaatlerin bir arada yaşamasına da izin veriyordu. Bu ilişkilerin bilimsel araştırmalarla su yüzüne çıkarılması gerektiğini düşünüyoruz. Yukarıda değindiğimiz gibi, bu kitap 19. yüzyıl öncesi Osmanlı toplumunda antipatinin çeşitlerine ve ifadesini nasıl bulduğuna odaklanarak, genelde kolaylıkla kabullenilen bir anlatı olarak çeşitli cemaatlerin hoşgörülü bir imparatorluğun himayesi altında sürekli barış içinde yaşadığını varsayan görüşe bir parantez açmayı amaçlıyor.

Tarihin bir anında bir bireyin veya bir grup insanın başkalarına karşı hissettiği duyguları hakkiyla anlamaya çalışmak kimi güçlükleri barındırıyor. Bir yöntem göstermesi açısından, en başta makale yazarlarından 16. ve 17. yüzyıl Osmanlı topraklarında yaşayan insanların zihniyetini mümkün olduğu ölçüde yeniden inşa etmelerini istedik. Amacımız edebi, tarihi ve dinî metinlerdeki antipati ifadelerindeki kalıpları, özellikle de “ben anlatıları” olarak sınıflandırılabilir hatırat veya benzeri kişisel yazında kullanılan ifade biçimlerini mercek altına almaktır. Bu kitaba katkıda bulunan araştırmacılar, bir dizi tarihsel anlatıyı incelemek suretiyle bireylerin kendi ifadelerine dayanarak onların algılarına ufuk açan bakış açıları sundular. Elbette algılar birden fazla yorumla açık olabilir, dolayısıyla anlaşılması ve tasvir edilmesi zor olabilir. Dahası, yabancılara karşı duyulan antipatiler çoğu kez açık bir şekilde ifade edilmeyebileceğinden, olumsuz algıları betimlemek bilhassa güç olabilir. Bir algıyı yeniden inşa etmek için satır aralarını dikkatlice okumak, bir grup insanı tanımlamak için kullanılan sıfatları teker teker ele alarak bunları diğer çeşitli grupları tanımlamak için kullanılan ifadelerle karşılaştırmak gerekir. Pek tabii, farklı yazın türleri farklı bakış açıları getirecek ve algıları daha iyi anlayabilme şansımızı artıracaktır. Konunun zorlu ve karmaşık olduğunu unutmamalıyız. Geçmişin bir anında yaşamış bir toplumun girift işleyişini anlamaya çalışıyoruz. Öte yandan algılar, antipati hislerinin sadece bir şeklidir. Pek iyi bildiğimiz gibi hoşnutsuzluk zaman zaman fiziki olarak da dışa vurulabilir. Ama yine de her zaman önyargı veya antipati duygularının doğrudan nefret eylemlerine evrileceğini düşünmemeliyiz. Dolayısıyla yaklaşımımız, antipati algısı ve söylemi ile nefret eylemlerini iki ayrı analitik kategori olarak ele alıyor.

Bu kitaptaki makaleler, Osmanlı araştırmaları alanındaki genelgeçer varsayımları birkaç açıdan sorguluyor. Temelde şimdiki kadar keşfedilmemiş veya konumuz açısından hakkiyla yararlanılmamış tarihi kaynakları kullanarak Osmanlı topraklarındaki çeşitlilik kavramını ve bunun ne anlama geldiği-

ni düşünerek 19. yüzyıl öncesinde Osmanlı toplumundaki çeşitli toplumsal gerilimlere odaklanıyor. Makalelerin bazıları nispeten bilinen hizipsel ayrılıkları irdeliyor ve mezhepsel aidiyetleriyle tanımlanan gruplar arasındaki antipati biçimlerine odaklanıyor veya (Yahudiler, Çingeneler, kadınlar ya da siyahlar gibi) çoklukla dışlanmış ve yabancılaştırılmış gruplara karşı kullanılan nefret söylemlerini inceliyor. Diğerleri ise, Osmanlı bağlamına özgü antipati biçimlerine odaklanıyor. Mısır ve İstanbul'daki Çerkes Memlûklere karşı Osmanlı tutumunun değişimine dikkat çekerek, Müslümanlar ile mühtediler arasındaki antipatileri ele alarak veya bir Orta Anadolu kentinde yaşayan insanların klişeleştirilme şekillerini inceleyerek geniş bir coğrafyanın sakinleri arasında bir arada yaşamının aldığı hallere ışık tutuyor. Makalelerden ikisi, Balkanlar'daki Hıristiyan topluluklar arasındaki gerilimlere dikkat çekerek, genelde Osmanlı çalışmaları ile Güneydoğu Avrupa tarihi alanı arasında yetersiz kalan diyaloga katkıda bulunuyor. Nihayet, birkaç makale kurmacaya, hicve ve 17. yüzyılın meşhur gezgini Evliya Çelebi'nin seyahatnamesine dayanan özgün argümanlar ortaya koyuyor.

Bir bütün olarak düşünüldüğünde, bu kitaptaki makaleler, “ötekilere” karşı duyulan antipatinin yalnızca dinî mensubiyet duyguları ile koşullandırılmadığının altını çiziyor. Böyle geniş bir toplumda yaşayanları, “Müslümanlar”, “Hıristiyanlar”, “Yahudiler”, “Dürziler” vb. gibi koca koca kategorilerle tanımlamanın yanlışlığının farkında olmamız gerektiğinin vakti çoktan geldi. Doğrusu, bu tür grup kimliklerinin veya grup algılarının geniş cemaatlerin herhangi birine atfedilmesinin analitik değeri oldukça sınırlıdır. Çoğunlukla bu tür atıflar, en azından kısmen, tarihçinin, bu cemaatlerin karmaşık dahili işleyişlerini doğru bir şekilde anlayabilmek için gerekli kaynaklara sahip olmamasından kaynaklanır.

Bu nedenle, aşağıdaki araştırma sorularını Osmanlı çeşitliliğinin daha ayrıntılı incelenmesi için bir yol haritası olarak sunmak istiyoruz. Bu soruları projemizin ilk aşamalarında, elinizdeki derlemenin gidebileceği olası yönleri öngörmek ve Os-

manlı toplumuna ya da erken modern döneme has çeşitli antipati biçimlerinin özgünlüğünü belirlemek için kılavuz olarak geliştirdik:

1. Önyargıların kökleri temel dinî metinlere ya da onlardan kaynaklanan geleneklere uzanıyor mu?
2. Nefret kültürlerinin yaratılmasında dinî inanç ve aidiyetlerin rolü neydi?
3. Farklı dinî gelenekler birbirlerini başka bir cemaate karşı antipati oluşturmada etkilemiş olabilir mi?
4. Farklı dinî cemaatlerin beslediği antipatiler arasındaki benzerlikler ve farklılıklar nelerdi?
5. Kurumsallaşmış dinlerin mensuplarının başka cemaatlere, aykırı fikirlere veya farklı inanışları birbirine karıştıran dinî inanç gruplarına ya da bir dinin marjinal kollarına karşı hissettikleri antipatiler nasıl karşılaştırılabilir ve anlaşılabilir?
6. Zamanın özel siyasi koşulları ve devlet propagandası yeni antipatilere yol açıyor muydu?
7. Çoğunluğun veya bir azınlık grubunun mensubu olmak, bir bireyin diğer topluluklar hakkındaki duygularını nasıl şekillendiriyordu?
8. Çoğunluk mensubu olmak, kişinin duyduğu antipatiyi sözle veya eylemle ifade etme eğilimini ve ihtimalini artırıyor muydu? Bunun aksine, azınlıktan olmak daha edilgen bir nefrete mi neden oluyordu?
9. Dinî kimliklerinden bağımsız olarak kimi etnik gruplara karşı antipatiler nasıl şekilleniyordu?
10. Osmanlı seçkinlerinin, çok az temas kurdukları veya tamamen uzaktan bildikleri “ötekilere” ilişkin ortak algıları nelerdi?
11. Bu tür algılar sıradan insanlara nasıl ve ne biçimlerde siyaset etmiş olabilir?
12. Fakirlere, evsizlere ve toplumun dışladıklarına (örneğin cüzzam gibi hastalıkları olanlara ya da engellilere) karşı olumsuz tavırlar kendini nasıl gösteriyordu?

13. İmparatorluk merkezi İstanbul'un veya diğer kültür merkezi konumundaki kentlerin sakinleri, şehirlerine taşradan göç edenleri nasıl algıladılar?
14. Osmanlı toplumunda cinsiyete veya cinsel yönelime dayalı antipatilerin özellikleri nelerdi?
15. Dinsel veya toplumsal grupların belirli bir "ötekiye" karşı duydukları antipati, belirli dönemlere (örneğin, bir isyan sonrası) veya belirli coğrafyalara (örneğin, büyük şehirler veya sınır bölgeleri) göre değişiyor muydu?

Osmanlı toplumuna benzeyen modernite öncesi toplumlarda antipatinin biçimlerini ve nedenlerini belirlemeye yönelik karşılaştırmalı çalışmalar, şüphesiz yeni araştırma mecraları açacak ve tarihçileri tekillik duygularından kurtaracaktır. Ön bulgularımızı bu kitap aracılığıyla bilim dünyasına sunarken, bu kitaptaki yeni yaklaşımların Osmanlı tarihçiliğinde verimli araştırma alanları açması, yukarıdaki soruların da kendi kaynaklarında benzer sorunları inceleyen ve irdeleyen araştırmacılara yol göstermesi umudunu taşıyoruz.